

„PRAWO WYPISANE W SERCACH LUDZKICH”

T r e ś ć: – 1. Orędzie proroka Jeremiasza. – 2. Orędzie proroka Ezechiela. – 3. Nowy Testament. – 4. Wnioski – Summary

Hebrajski termin „serce” (*lēb, lēbab*) jest nie tylko najczęściej używanym terminem antropologicznym Starego Testamentu, ale rozporządza też szerokim wachlarzem znaczeń. Autorzy biblijni używają go na określenie wszystkich przejawów emocjonalnego, wolitywnego, intelektualnego i religijnego życia człowieka. Najczęściej w tekstach biblijnych pojawia się religijny „wymiar” serca. Oskarżając swoich rodaków o brak pobożności prorocy powiedzą, że to naród głupi, *który nie ma serca* (Jr 5,21a), że ma *serce oporne, buntownicze* (Jr 5,23) i *zatwardziałe* (Ez 2,4). Takie serce odwraca się od Boga (Jr 5,25; 17,5), *pokłada nadzieję w człowieku, a swoją siłę widzi w ciele* (Jr 17,5). *Serce zatwardziałe* staje się źródłem deformacji właściwej postawy życiowej i religijnej człowieka czyniąc go obojętnym religijnie, niewrażliwym i nieczułym na skierowane do niego prawa Boże. Serce, które nie kieruje się prawem Bożym, jest bowiem w istocie *sercem kamiennym* (Ez 11,19), sercem *martwym* (1 Sm 25,37).

Ale Stary Testament przynosi Dobrą Nowinę o tym, że właśnie w sercach ludzkich „zamieszka” Prawo Boże – Prawo nakazane, ale i z miłością przyjęte i realizowane przez ludzi. Takiej odmiany serca ludzkiego może dokonać jednak tylko Bóg: *Twój Bóg, Jahwe, dokona obrzezania twego serca i serca twoich potomków* (Pwt 30,6). *I dam wam nowe serce i nowego ducha* (Ez 36,25). Głosicielami tej dobrej nowiny o sercu, w którym zamieszka Prawo Boże, stali się głównie prorocy Jeremiasz i Ezechiel.

W niniejszym artykule dokonamy analizy biblijnej formuły „Prawa wypisanego w sercach ludzkich” zawartej w Księdze proroka Jeremiasza (1) i Ezechiela (2) a także w podstawowych, wybranych tekstach Nowego Testamentu (3). Analizy zakończą wnioski (4).

I. OREĘDZIE PROROKA JEREMIASZA

Jeremiasz zarzuca swoim rodakom, że złamali zawarte z Nim przymierze: *To moje przymierze złamali, mimo, że byłem ich władcą* (Jr 31,32b). Grzechy, jakich się dopuszczali, zostały zapisane *żelaznym rylcem wyryte diamentowym ostrzem na tablicy ich serc* (Jr 17,1), to znaczy, niezniszczalne żadną ludzką siłą. Ich serca były *zatwardziane* (Jr 3,17; 7,24; 9,13), *uparte i krnąbrne* (Jr 5,23), *nieobrzezane* (Jr 4,4; 9,25) i dlatego była one niezdolne do przyjęcia Nowego Prawa. Tylko Jahwe, który *bada serce i nerki człowieka* (11,20; 12,3; 17,10; 20,12) mógł odmienić serca Judejczyków. Stare Prawo było zapisane na kamiennych tablicach (Wj 34,1nn) – Bóg jednak pozostał wierny swojemu ludowi i zawarł z nim Nowe Przymierze, nowe, bo zapisane nie na kamiennych tablicach, lecz w sercach:

*Oto nadchodzą dni – wyrocznia Jahwe –
kiedy zawrę z domem Izraela (i z domem judzkim)*

nowe przymierze [...].

Takie będzie przymierze

jakie zawrę z domem Izraela

po tych dniach – wyrocznia Jahwe:

Umieszczę swe Prawo w głębi ich jestestwa

i wypiszę na ich sercu.

Będę im Bogiem, oni zaś będą moim ludem (Jr 31,31.33).

Odmienność Nowego Prawa od starego polega na tym, że nie będzie czymś narzuconym, lecz wyrazem pragnień ludzkich serc. „Twardy, nieczuły kamień Starego Przymierza zostanie zastąpiony przez podatne na Prawo Boże, pełne odczucia i miłości serce”¹.

Nowość Nowego Prawa polegać będzie nie tyle na jakimś nowym Prawie, ile na nowym do niego stosunku. „Nową Tablicą” Prawa stanie się serce człowieka. To będzie wedle zapowiedzi Jeremiasza punkt zwrotny w historii ludu Bożego. Po powrocie z niewoli, *Po tych dniach* (Jr 31,33), nastąpi odnowienie i zasadnicza przemiana: na mocy Nowego Przymierza wszyscy Izraelici otrzymają dar oświecenia, który sprawi, że niemal instynktownie będą zachowywać Nowe Prawo. To będzie to prawo wypisane w sercach, o czym wspominał Jeremiasz 31,33, i które zapowiadał autor biblijny w Księdze Powtórzonego Prawa: *Jahwe dokona obrzezania twego serca i serca twoich potomków, żebyś miłował Boga swego, Jahwe, z całego serca swego i z całej duszy swojej* (Pwt 30,6)². Serce, dotąd świadek ludzkiego grzechu (Jr 17,1) stanie się „miejszem spotkania” człowieka z Bogiem. Boży wymóg posłuszeństwa Prawu przekształci się w ludzką potrzebę posłuszeństwa. „Prawo przestanie być jeszcze jednym ciężarem narzuconym człowiekowi, lecz usytuowane w centrum intelektualnym, woliowym i emocjonalnym będzie jedynym ośrodkiem wyznaczającym jego życie”³. Umieszczenie w ludzkich sercach Prawa Boże-

¹ L. S t a c h o w i a k, Księga Jeremiasza, Poznań 1967, s. 358.

² Cz. J a k u b i e c, Stare i Nowe Przymierze, Warszawa 1961, s. 107–128; J. C o p p e n s, La nouvelle Alliance en Jer. 31–34, *CBQ* 25 (1963), s. 12–21.

³ W. P i k o r, Rola serca w Nowym Przymierzu (Jr 31,31–34; Ez 36,24–28), *Verbum Vitae* 4 (2003), s. 64; zob. też Z. K i e r n i k o w s k i, Rola przebaczenia grzechów w Nowym Przymierzu

go nie wyklucza oczywiście prawodawstwa „zewnętrznego”, które będzie jedynie zapisem tego prawa odpowiadającego wewnętrznym potrzebom i dobru człowieka.

Ponieważ serce⁴ w Starym Testamencie jest organem myślenia i poznania (a nie tylko uczuć), umieszczenie prawa w sercach, przyniesie też zdolność poznania woli Bożej:

*Dam im serce zdolne do poznania Mnie,
że ja jestem Jahwe.
Oni będą moim narodem,
ja zaś będę ich Bogiem,
ponieważ powrócą do Mnie z całego serca (Jr 24,7).*

Poznanie Jahwe, „wiedza” o Jahwe będzie najbardziej charakterystycznym przejawem epoki Nowego Prawa. Wiedza ta nie będzie jednak rezultatem ludzkich dociekań, lecz darem Jahwe:

*I nie będą musieli wzajemnie pouczać
jeden mówiąc do drugiego: „Poznajcie Jahwe!”
Wszyscy bowiem od najmniejszego do największego
poznają Mnie – wyrocznia Jahwe,
ponieważ odpuszczę ich występki,
a o grzechach ich nie będę już wspominał (Jr 31,34).*

Miejsce generalnej nieznajomości Boga zajmie powszechne poznanie Go „od najmniejszego do największego”. Takie jest przesłanie wielu tekstów Starego Testamentu, w których Izraelici proszą Jahwe o ten dar: *Daj mi poznać drogi Twoje, Jahwe, i naucz mnie Twoich ścieżek (Ps 25,4). Jahwe, naucz mnie Twoich ustaw (Ps 119,12). Naucz mnie czynić Twoją wolę (Ps 143,10a).*⁵

„Poznanie” Jahwe autor biblijny wyraża za pomocą terminu da^cat, który określa nie tyle teoretyczną wiedzę, lecz jej „manifestację” zewnętrzną: wiedza o Jahwe wyraża się w postępowaniu zgodnie z Bożym nakazami, a jej brak w bałwochwaltwie i niemoralności: *Ograniczony pozostaje każdy człowiek bez wiedzy (Jr 10,14a; 51,17a)*. Da^cat obejmuje zatem całokształt przymiotów człowieka, postępującego zgodnie z „wiedzą o Jahwe”, a więc miłość, bojaźń Bożą, posłuszeństwo nakazom Prawa (Jr 32,37–39; Pwt 29,3). Taką wiedzę o Jahwe posiadał Jozjasz (Jr 22,16), natomiast brak jej było dotąd Izraelitom (Jr 4,22). Według Pwt 29,3 brak było Izraelitom *serca, które by rozumiało (lēb lāda ^cat), oczu, które by widziały i uszu, które by słyszały*, a było tak *do dnia, obecnego (Pwt 29,3)*, to jest do chwili powrotu z niewoli, (Pwt 30,5–6; por. Jr 24,7; Sz 37,13) i zawarcia Nowego Przymierza.

według Jr 31,31–34, w: Duch i oblubienica mówią: „Przyjdź”, red. A. Jankowski, Warszawa 2001, s. 196–201.

⁴ Użyty w naszym wierszu termin *qereb*, „wnętrze” (zob. Jr 4,14; 6,1.6; 9,7; 30,21; 31,33) jest tu właściwie synonimem „serca”.

⁵ Związek między przebaczeniem grzechów a poznaniem Boga akcentuje Z. Kiernikowski pisząc: „Przebaczenie jest znakiem czytelnym dla wszystkich i nie potrzebuje żadnego zewnętrznego pośrednika”; Z. K i e r n i k o w s k i, jw., s. 201.

II. O RĘDZIE PROROKA EZECHIELA

Nauczanie proroka Jeremiasza o prawie „wypisanym w sercach” kontynuuje i ubogaca prorok Ezechiel. Historyczny punkt zwrotny w jego przepowiadaniu stanowiło zdobycie Judei przez Babilończyków w r. 586. Dotychczas prorok ostrzegał rodaków i zarzucał im niewierność Bożym nakazom, bałwochwalstwo i inne grzechy: *O miasto, które przelewasz krew, aby przez to sprowadzić nadejście swej godziny, któreś postawiło u siebie bożki, aby się nimi plugawić [...] tyś sprowadziło przybliżenie twoich dni [...] dlatego uczynię z ciebie przedmiot hańby przed narodami i pośmiewisko wobec wszystkich krajów* (Ez 22,3–4; 20,32–33). Ale nieszczęścia, jakie spotkały Izraelitów – deportacja do Babilonii i niewola spowodowały, że Ezechiel zmienia swoje orędzie zapowiedzi kary zastępuje słowami obietnicy. Nieszczęścia, jakie spotkały Izraela zostały błędnie odczytane przez kraje pogańskie jako przejaw słabości Jahwe wobec jego ludu (Ez 36,20)⁶. Formułowane wcześniej przez Ezechiela wezwania rodaków do *utworzenia sobie nowego serca i nowego ducha* (Ez 18,31) teraz, po deportacji w roku 597 (Ez 11,17–21) i po upadku Jerozolimy w roku 586 stają się przedmiotem obietnicy: *Dam wam serce nowe i ducha nowego tchnę do waszego wnętrza, odbiorę wam serce kamienne, a dam wam serce z ciała* (Ez 36,26; 11,19).

Ezechiel podkreśla zasadniczą, istotną zmianę, jaka dokona się za sprawą Jahwe: „serca kamienne” zostaną zastąpione „sercami z ciała” (lēb ha’ eben – lēb bā’ sār). Serce kamienne jest metaforą, która wyraża niezdolność człowieka do słuchania, zrozumienia i przyjęcia słowa Bożego, i konsekwentnie, niezdolność reagowania na Jego wezwania, nakazy i zakazy. Ponieważ w kontekście chodzi o serce żywego człowieka, wyrażenie „serce kamienne” jest również metaforą obojętności emocjonalnej na miłość Boga. „Serce z ciała” natomiast oznacza otwarcie na Boga człowieka we wszystkich jego funkcjach, które symbolizuje serce: funkcji intelektualnej, emocjonalnej i wolitywnej.

Dzięki sercu z ciała człowiek odzyska zdolność poznawania, odczuwania i wybierania tego, co jest prawdziwym dobrem człowieka. Ten nadzwyczajny dar Boży sprawi, że Izraelici „uwolnieni od wszelkiej nieczystości” będą żyć i postępować według Bożych przykazań (Ez 36,27–29).

Do zapowiedzi nowego serca Ezechiel dodał ponadto nowego ducha (rûah), którego dar na okres mesjański zapowiadał już prorok Izajasz (Iz 11,2 i por. Ez 11,19). Mówiąc o daru Ducha, Ezechiel wyraża to samo, co prorok Jeremiasz mówił o Prawie umieszczonym w sercach Izraelitów. Dary nowego „serca” i nowego „ducha” wskazują na odrodzenie intelektualno-moralne, którego skutkiem będzie bliższy Bogu, nowy, „lepszy” Izrael⁷. Ten nowy „ruch” jest dogłębną, przemieniającą mocą, która tak odmieni Izraelitów, że prorok Ezechiel, cytując słowa Jahwe, może powiedzieć: *Będziecie moim ludem, a ja będę waszym Bogiem* (Ez 36,28). *Wszyscy*

⁶ W. P i k o r, Bóg wierny samemu sobie. Ezechielowe orędzie o miłosierdziu, *Verbum Vitae* 3 (2003), s. 57–79; zob. hasło: *Miłosierdzie*, w: STB, s. 478–483; T. J e l o n e k, Wprowadzenie do Listów św. Pawła, Warszawa 1998.

⁷ J.K. N a g ó r n y, Teologiczna interpretacja moralności Nowego Przymierza, Lublin 1989, s. 126–127; zob. też M. G i l b e r t, Mądrość Salomona, T. II, Warszawa 2002, s. 20–23.

twoi synowie będą uczniami Jahwe (Iz 54,13). Obietnice te zrealizują się w ramach Nowego Przymierza, które zapowiadają Deutero-Izajasz, (Iz 40–55) i Trito-Izajasz (Iz 56–66). Pierwszy z nich głosi wieczną trwałość Słowa wypowiedzianego przez Boga o nowym przymierzu:

*Przemawiajcie do serca Jeruzalem
i wołajcie do niego [...]
trawa usycha, więdną kwiat,
lecz słowo Boga naszego trwa na wieki* (Iz 40,2a.8).

Przyszłość Nowego Przymierza związana jest z misją Sługi Jahwe, który z woli Boga stanie się pośrednikiem Przymierza dla nowego ludu Bożego: *Ustanowiłem cię przymierzem dla ludzi* (Iz 42,6). Treść teologiczną Nowego Przymierza ogłasza Trito-Izajasz: Bóg zawrze ze swoim ludem nowe Przymierze i przekaze mu swoje objawienie zachowujące aktualność poprzez wszystkie wieki:

*Co do mnie, takie jest przymierze moje z nimi:
mówi Jahwe: Duch mój jest nad tobą,
a słowa moje, które włożyłem ci w usta,
nie zejdu z twych własnych ust ani z ust twoich dzieci [...]
odtąd i na zawsze – mówi Jahwe* (Iz 59,21).

III. NOWY TESTAMENT

Do zapowiedzi „Nowego Przymierza” i prawa wypisanego „w sercach” nawiązują autor Listu do Hebrajczyków i św. Paweł wyraźnie podkreślając różnicę między Starym a Nowym Przymierzem.

W Liście do Hebrajczyków czytamy:

*Oto idą dni, mówi Pan,
a zawrę z domem Izraela
i z domem Judy przymierze nowe [...]
Nie takie jednak przymierze,
jakie zawarłem z ich ojcami [...]
Takie jest przymierze, które zawrę z domem Izraela
w owe dni, mówi Pan:
Dam moje prawo w ich myśli
a na sercu ich wypiszę je
i będę im Bogiem,
i nikt nie będzie uczył swojego rodaka
a oni będą mi ludem [...]*

wszyscy mnie poznają od małego aż do wielkiego (Hbr 8,8–11).

Bóg zapowiada nie tylko, że zawrze przymierze „nowe”⁸, to jest na nowo zawarte, ale, że będzie ono niepodobne do starego przymierza. Przymierze będzie

⁸ Greckie określenie: *kaine*, „nowe” mieści w sobie ocenę czegoś nowego jako czegoś wyższego, lepszego, jest to w Nowym Testamencie, techniczny wyraz na określenie nowej ekonomii zbawczej Chrystusa (2 Kor 5,17; Ap 21,5); Szerzej zob. J. S z l a g a, Nowość Przymierza chrystusowego według Listu do Hebrajczyków, Lublin 1979, s. 21–28.

nowe nie przez ulepszenie, odmłodzenie, zmodyfikowanie starego Przymierza, lecz przez zastąpienie go innym: *Ponieważ zaś mówi o nowym przymierzu, pierwsze uznał za przestarzałe to, co się przedawnia i starzeje, bliskie jest zniszczenia* (Hbr 8,13)⁹. Prawo Nowego Przymierza wypisane będzie w sercach i – dodaje autor Listu do Hebrajczyków – także „w myśli” członków ludu Bożego. Przez ów dodatek „w myśli” autor biblijny chce podkreślić, że będzie to przymierze wewnętrzne, duchowe – nie będzie pochodzić „z zewnątrz”, a każdy będzie je spełniał dobrowolnie. W ten sposób dopiero Nowe Przymierze zdoła zrealizować ideał starego Przymierza wyrażany słowami: *Ja będę im Bogiem, a oni będą moim ludem* (Wj 6,7; Kpł 26,12; Pwt 26,17–19; Jr 7,23; 11,4). Tę cechę Nowego Przymierza wypisanego w sercach i w myśli podkreśla św. Paweł mówiąc o *Liście Chrystusowym napisanym nie atramentem, lecz Duchem Boga żywego, nie na kamiennych tablicach, lecz na żywych tablicach serc* (2 Kor 3,3). W dalszym ciągu swego Listu św. Paweł powtarza to samo w krótkiej formule: *Litera zabija, a duch ożywia* (2 Kor 3,6). Jest to więc prawo wewnętrzne, co jednak nie znaczy, że ma charakter subiektywny, a nie obiektywny. Paweł z pewnością nie chce powiedzieć, że nie istnieje żadne prawo poza „wewnętrznym światłem”. Chrześcijaństwo to Królestwo Boże, a królestwo zakłada władzę. *Dana mi jest wszelka władza w niebie i na ziemi* (Mt 28,18). Ewangelie mówią o Chrystusie, że *Uczył [...] jak Ten, kto ma władzę* (Mk 1,22), *władzę odpuszczania grzechów* (Mk 2,10; Łk 5,24). W wypowiedziach Chrystusa o obowiązywalności Prawa wszędzie obecny jest akcent na autorytet, a formuła: *Oto ja mówię wam* jest odpowiednikiem formuły: *To mówi Pan* używanej przez proroków Starego Testamentu¹⁰. W ten sposób „wewnętrzny” (subiektywny) charakter Prawa „wypisanego w sercu” współistnieje z jego charakterem obiektywnym i normatywnym. „Nakazy Chrystusa poruszają wyobraźnię, budzą sumienie, rzucają wyzwanie myśli, popychają wolę i rodzą działanie. Mamy te nakazy ustawicznie przed oczami, usiłujemy je zgłębić, a zarazem przyjmujemy je nie tylko jako przedmiot kontemplacji, lecz jako bodźce do działania”¹¹. Wewnętrzny charakter praw Nowego Przymierza – pisał S. Łach – ujawnia się w tym, że „nie będzie potrzeby przyjmować z zewnątrz pouczeń o Bogu. Bóg udzielać będzie przez swoją wewnętrzną łaskę udzielaną człowiekowi oświeceń o naturze Bożej, mocy wiary, o jej pewności i konieczności wprowadzenia jej w życie”¹².

W Liście do Rzymian św. Paweł uzasadnia, dlaczego stare Prawo musiało zostać zastąpione Nowym: *Teraz zostaliśmy uwolnieni od Prawa, które nad nami panowało, jesteśmy martwymi dla Prawa, gdyż pełnimy służbę w nowej rzeczywistości Ducha, a już nie w starej, według litery* (Rz 7,6). Stare Prawo, mimo swej świętości, nie było w stanie uchronić człowieka przed jego klęską moralną, było bowiem bezradne wobec grzechu. Paradoksalnie, właściwie „dzięki” Staremu Prawu dowiadujemy się, że byliśmy grzesznikami¹³. Obserwacja świata pogańskiego, jak i żydowskie-

⁹ S. Ł a c h, List do Hebrajczyków, Poznań 1959, s. 209; A. T r o n i a, Do Hebrajczyków. Słowo zachęty na dni ostatnie, Częstochowa 1998, s. 111–112.

¹⁰ Ch.H. D o d d, Prawo Chrystusa, w: Biblia dzisiaj, red. J. Kudasiewicz, Kraków 1969, s. 289.

¹¹ Tamże, s. 294.

¹² S. Ł a c h, jw., s. 210.

¹³ K. R o m a n i u k, List, do Rzymian, Poznań 1978, s. 158

go uświadomiła Pawłowi, że świat potrzebuje zbawienia, ponieważ panuje w nim grzech. Nie kwestionując roli osobistej odpowiedzialności za indywidualne grzechy, dostrzegł on, że cała ludzkość jest opanowana przez zło, które ma źródło w grzechu pierwszego człowieka. Zarówno naturalny rozum pogan, zdolny do poznania podstawowych prawd, jak i objawione Żydom Prawo okazały się niewystarczające, gdyż *tak Żydzi, jak i poganie są pod panowaniem grzechu* (Rz 3,9).

Wynika z tego, że zarówno dla Żydów jak i pogan konieczne jest przyjęcie Chrystusa. Tylko On z woli Bożej może ocalić od grzechu, zła i śmierci¹⁴.

Wewnętrzny charakter praw Nowego Przymierza wypisanych „w sercach” i w „myśli” podkreślają liczne teksty Nowego Testamentu. *Nie jest rzeczą konieczną, abyśmy wam pisali o miłość braterskiej, albowiem Bóg was samych naucza* (1 Tes 4,9; por. 1 J 2,27). *Napisane jest u proroków: oni wszyscy będą uczniami Boga. Każdy, kto od Ojca usłyszał i nauczył się, przyjdzie do Mnie* (J 6,45; por. Iz 54,13; Jr 31,33nn). *Gdy przyjdzie On, Duch Prawdy, doprowadzi was do całej prawdy... oznajmi wam rzeczy przyszłe* (J 16,13). O „oczyszczenie serca”, aby było zdolne przyjąć te Boże pouczenia i Boże prawdy i kierować się nimi w życiu, tak modlił się psalmista:

*Stwórz, o Boże, we mnie serce czyste,
i odnow w mojej piersi ducha niezwykniętego* (Ps 51,12)¹⁵.

WNIOSKI

1. Boże prawa zapisane w sercach ludzkich są podstawą prawa naturalnego¹⁶. Samo wyrażenie „prawo naturalne” nie istnieje jako takie w Piśmie Świętym, lecz rzeczywistość, którą ono wyraża, znajduje się w nim bardzo wyraźnie. Określa ono ten porządek, który obowiązuje wszystkich ludzi żyjących kiedyś lub obecnie. *Bo gdy poganie, którzy Prawa nie mają, idąc za naturą czynią to, co Prawo nakazuje, chociaż Prawa nie mają, sami dla siebie są Prawem, wykazują oni, że treść Prawa wypisana jest w ich sercach* – tak o obecności Prawa naturalnego pisze św. Paweł (Rz 2,14–15a). Bóg nie zostawił człowieka bez żadnego prawa. Obowiązują go pewne normy moralne, które Bóg przypomina na przykład Kainowi (Rdz 4,7), i które zostały pogwałcone przez pokolenie ludzi żyjących w czasie przed potopem (Rdz 6,5)¹⁷. Na podstawie tego Prawa Bóg będzie sądził pogan (Rz 1,18; 2,12). Natomiast lud Starego Testamentu, który znalazł się w nowej „sytuacji zbawienia” został zobowiązany do przestrzegania praw objawionych przez samego Boga w Torze Mojżeszowej: praw moralnych (Dekalog) prawnych (Kodeksy

¹⁴ H. Langkammer, List do Rzymian, Lublin 1999, s. 100.

¹⁵ J. Schreiner, Teologia Starego Testamentu, Warszawa 1999, s. 159; Zob. R. Krzycki, Psalmi – księga ludzkiego wołania, Warszawa 2005, s. 87–89.

¹⁶ Jan Paweł II w Encyklice *Veritatis splendor* stwierdza, że prawo naturalne „nie jest niczym innym jak światłem intelektu wszczepionym w nas przez Boga. Dzięki niemu wiemy, co należy czynić, a czego unikać. To światło i to prawo Bóg podarował nam w akcie stworzenia” (nr 40).

¹⁷ Prawo, w: STB, s. 768–779.

- Prawne), kultowych. Prawa te, chociaż wykraczają poza granice zwykłego ustawodawstwa ludzkiego, podlegają procesowi modyfikacji, uzupełniania i dostosowywania do aktualnych warunków i potrzeb czasu. Te modyfikacje nie przekreślały jednak ich zasadniczej treści. Chrystus krytykował faryzeuszy nie za wierność Prawu, lecz za zniekształcanie tego Prawa. *Nie sądzcie, że przyszedłem znieść Prawo albo Proroków. Nie przyszedłem znieść, lecz wypełnić. Zaprawdę bowiem powiadam wam: Dopóki niebo i ziemia nie przeminią, ani jedna jota ani jedna kreska nie zmieni się w Prawie, aż się wszystko spełni* (Mt 5,17–18; por. Łk 24,44). Jest to emfaticzne zapewnienie, że Jezus nie odwołuje praw moralnych Starego Testamentu, jedynie oczyszcza je z naleciałości judaistycznych interpretacji, uzupełnia i udoskonala, sam zachowując Prawa Starego Testamentu w rzeczach istotnych (zob. Mt 17,24–27; Mk 14,12nn). Uczonym w Piśmie Chrystus nie zarzuca wierności Prawu, lecz pomijanie rzeczy zasadniczych, najważniejszych w Prawie (sprawiedliwość, miłosierdzie, wiara), a podkreślanie tego, co drugorzędne (Mt 23,23). Podstawowe Prawa stanowiące i nakazane przez Boga streszczają się w miłości Boga i bliźniego (Mk 12,28–34; Mt 22,34–40; Łk 10,25–28).
2. Opierając się na źródłach biblijnych nie można więc zgodzić się z poglądem, że jedynym i obowiązującym prawem jest prawo stanowione przez instytucje ustawodawcze. Fundamentem Prawa jest prawo naturalne, prawo „wypisane w sercach”, które „Stwórca głęboko wyrył w sercu człowieka” (Tomasz z Akwinu). Podstawą mocy obowiązującej tego Prawa jest najwyższy autorytet – autorytet Boga¹⁸. Prawa stanowione przez instytucje ustawodawcze podlegają historycznym uwarunkowaniom, ale podstawą ich stanowienia musi stanowić prawo naturalne – „Prawo zapisane w sercach ludzkich”.

„LAW WRITTEN IN PEOPLE’S HEARTS”

SUMMARY

A Bible phrase “Law written in people’s hearts” is contained in the Book of Prophet Jeremiah and was extended by prophet Ezekiel. This phrase comprises rules and norms of innate, natural law instilled in people’s hearts, and is important and valuable for each and every individual. The teaching about Laws “written in the heart” was continued and developed in the New Testament, namely in the passages by St. Paul and in the Letter to the Hebrews, which announce that the law of the New Covenant will not only be inscribed on the hearts but also instilled (put) in the minds. Internal (subjective) dimension of Laws “written in the heart” coexists with their objective, normative and universal dimension.

¹⁸ „Bardziej trzeba słuchać Boga niż ludzi” (Encyklika Jana XXIII, *Pacem in terris*, 51); W. G i e r t y c h, *Bóg źródłem prawa*, Kraków 2008.